

Stanisław Wiech

(Uniwersytet Jana Kochanowskiego, Kielce)

ORCID 0000-0001-7057-2870

doi: 10.36121/swiech.DB.2019.09.229

**Walka wileńskiego generała-gubernatora Aleksandra Potapowa
z wewnętrzną opozycją***

Streszczenie: Aleksander Potapow (1818-1886) swój kontakt z urzędem wileńskiego generała-gubernatora rozpoczął w połowie 1864 r. Wówczas to car, przychyliając się do prośby Michaiła Murawjowa, wyraził zgodę na powołanie przy urzędzie wileńskiego generała-gubernatora dwóch pomocników. Jednym z nich został Potapow. Oznaczało to rozdzielenie władzy wojskowej i cywilnej, jak też przekazanie pomocnikom szeregu kompetencji przyznanych głównemu zarządcy guberni litewsko-białoruskich. Potapow, w przeciwieństwie do drugiego pomocnika, dość szybko zaczął dystansować się od policyjno-represyjnego modelu sprawowania władzy. Zapoczątkowana przez Potapowa nowa „era pieriedyszki” wcale nie oznaczała rewizji, a tym bardziej odwrotu od dokonanych już na Litwie przeobrażeń społeczno-politycznych.

Słowa kluczowe: Imperium Rosyjskie, Litwa, Aleksandr Lwowicz Potapow, generał-gubernatorstwo wileńskie, administracja rosyjska, rusyfikacja, represje popowstaniowe

Annotation: Aleksander Potapow (1818-1886) began his contact with the office of the Vilnius Governor-General in mid-1864. At that time, the tsar, at the request of Mikhail Muravyov, agreed to appoint two helpers in the office of the Vilnius Governor-General. Potapow became one of them. This meant the separation of military and civil powers, as well as the transfer of a number of competencies to the helpers conferred on the main administrator of the Lithuanian-Belarusian governorates. Potapow, unlike the other helper, quickly began to distance himself from the police-repressive model of exercising power. The new “era of pieriedyszka” initiated by Potapow did not mean a revision, much less a retreat from the social-political transformations that have already taken place in Lithuania.

Keywords: Russian Empire, Lithuania, Aleksandr Lvovich Potapov, Vilnius general governorate, Russian administration, Russification, post-uprising repression

* Artykuł powstał przy wsparciu finansowym Narodowego Centrum Nauki, program Opus 7, nr umowy UMO-2014/13/B/HS3/04964.

Аннотация: Александр Потапов (1818-1886) начал контакт с канцелярией генерал-губернатора Вильнюса в середине 1864 года. Тогда царь по просьбе Михаила Муравьева согласился назначить двух помощников в канцелярию генерал-губернатора Вильнюса. Потапов стал одним из них. Это означало разделение военных и гражданских полномочий, а также передачу ряда полномочий помощникам, возложенным на главного администратора литовско-белорусских губернаторств. Потапов, в отличие от другого помощника, быстро начал дистанцироваться от полицейско-репрессивной модели осуществления власти. Новая «эра pieriedyszka», инициированная Потаповым, не означала пересмотра, а тем более отступления от социально-политических преобразований, которые уже произошли в Литве.

Ключевые слова: Российская Империя, Литва, Александр Львович Потапов, Виленское генерал-губернаторство, российское управление, русификация, репрессии после восстания.

Aleksander Potapow (1818-1886) – były adiutant namiestnika Królestwa Polskiego Iwana Paskiewicza, swój kontakt z urzędem wileńskiego generała-gubernatora rozpoczął w połowie 1864 r. Wówczas to car Aleksander II przychylając się do prośby Michaiła Murawjowa wyraził zgodę na powołanie przy urzędzie wileńskiego generała-gubernatora dwóch pomocników: jednego do spraw wojskowych i dowództwa Wileńskim Okręgiem Wojskowym zaś drugiego do spraw administracji cywilnej. Potrzebę powołania dwóch stanowisk Murawjow tłumaczył pogarszającym się stanem swojego zdrowia, jak też natłokiem prac służbowych, którym nie mógł w pojedynkę sprostać. Zatwierdzonymi przez cara kandydatami na wspomniane stanowiska zostali dowódca 5. Dywizji Piechoty, zasłużony w tłumieniu powstania styczniowego w guberni lubelskiej generał-lejtnant Aleksander Piotrowicz Chruszczow (1806-1875) oraz znany już wcześniej Murawjowowi¹ naczelnik sztabu Oddzielnego Korpusu Żandarmerii – generał-major Aleksander Lwowicz Potapow². Przekazanie władzy Chruszczowowi i Potapowowi oznaczało rozdzielenie władzy wojskowej i cywilnej, jak też przekazanie pomocnikom szeregu kompetencji przyznanых głównemu zarządcy guberni litewsko-białoruskich.

Potapow w przeciwieństwie do Chruszczowa dość szybko zaczął dystansować się od policyjno-represyjnego modelu sprawowania władzy, jaki był dziełem pogromcy powstania styczniowego na Litwie. Ten nieco skrywany w Wilnie rozdzwięk Potapowa z Murawjowem stał się z czasem na tyle wyraźny, że w kręgach władz petersburskich wsłuchując się w doniesienia Potapowa coraz częściej utyskiwano na charakter rządów głównego naczelnika guberni litewsko-białoruskich. Wyrażaną przez Potapowa dezaprobatę starano się w Petersburgu neutralizować, a czynił to przede wszystkim

¹ Potapow w 1857 r. zasiadał w kierowanej przez M. Murawjowa komisji zajmującej się zbadaaniem nieporządków i nadużyć w zaopatrzeniu armii, do jakich doszło w trakcie wojny krymskiej (1853-1856).

² Государственный Архив Российской Федерации (dalej: ГАРФ), фонд (dalej: ф.) 722, opis (dalej: оп.) 1, дело (dalej: д.) 1156, к. 27; П.А. Валуев, *Дневник П.А. Валуева министра внутренних дел. 1861-1864 гг.*, т. 1, ред. П.А. Зайончковский, Москва 1961, s. 284; А. Мосолов, *Виленские очерки (1863-1865 гг.)*. ..., s. 628.

kim stronnikiem polityki Murawjowa – minister wojny Dmitrij Milutin. Na rozciągnięty przez Milutina parasol ochronny zwracał uwagę m.in. minister spraw wewnętrznych Piotr Wałujew, który w swoim dzienniku zanotował m.in.: „kiedy Potapow mówił, że kraj został zrujnowany i jeszcze bardziej jest niszczone, to minister wojny odpowiadał, że to jest lepsze, niż to, aby Polakom znów pozwolić się opierzyć. Zniszczenie jako zasada rządzenia! Takiego przykładu – konkludował Wałujew, nie znała historia”³.

Michaił Murawjow mimo silnego wsparcia ze strony konserwatywnej części dworu cesarskiego oraz niektórych członków Komitetu Ministrów zmuszony został wiosną 1865 r. do opuszczenia urzędu wileńskiego generała-gubernatora. Początkowo zakładano, że problem następcy sprowadzony zostanie do kwestii wyboru jednego z dwóch pomocników z zachowaniem dokonanego przez Murawjowa podziału kompetencji. Istniejący podział władzy rodził jednakże problem wyższości urzędu pomocnika do spraw wojskowych nad urzędem pomocnika do spraw cywilnych. Za takim schematem podległości opowiadał się przede wszystkim minister wojny D. Milutin. Twierdził on, że w istniejącej konstrukcji powinien dominować przedstawiciel władzy wojskowej, za czym przemawiał obowiązujący od kilku lat na Litwie stan wojenny, jak też wyższy w porównaniu do Potapowa stopień i tym samym ranga wojskowa Chruszczowa⁴.

Sam Murawjow sondowany w kwestii swojego następcy kurtuazyjnie wskazywał na obu pomocników, choć więcej sobie cenił Chruszczowa. W gronie następców widział także kierownika kancelarii Ministerstwa Wojny – Konstantina von Kaufmana, którego to kandydatura była mu szczególnie bliska przynajmniej z dwóch powodów. Kaufman był bliskim współpracownikiem brata Murawjowa – Nikołaja Murawjowa-Karskiego z czasów wojny na Kaukazie, a dodatkowo pracował w kancelarii ministra wojny, z którym Murawjow miał więcej niż dobre relacje.

Wysunięty pomysł utrzymania rozdzielonej władzy z warunkiem podporządkowania naczelnika cywilnego dowódcy Wileńskiego Okręgu Wojskowego wywołał sprzeciw Potapowa. Krytykując policyjno-wojskowe metody sprawowania władzy oraz będąc w personalnym zatargu z Chruszczowem, nie widział on dla siebie roli w tak skonstruowanym systemie zarządzania Krajem Północno-Zachodnim. Na odwrócenie hierarchii nie godził się z kolei Chruszczow⁵. W celu znalezienia kompromisu oraz bliższego zapoznania się z argumentami obu stron 10 marca 1865 r. zapadła decyzja, aby do Wilna wysłać z ramienia Ministerstwa Wojny kierownika kancelarii tegoż ministerstwa – Konstantego von Kaufmana. Miał on na miejscu zbadać szanse kompromisu, zaś w przypadku jego braku planowano skłonić Potapowa do zmiany swojego stanowiska pod presją bezpośrednich rozmów z przedstawicielami władz centralnych.

³ П.А. Валуев, *Дневник П.А. Валуева министра внутренних дел. 1861–1864 гг.*, т. 2, ред. П.А. Зайончковский, Москва 1961, s. 48.

⁴ Chruszczow w stopniu generał-lejtnanta zaliczony był do 3 klasy urzędniczej, zaś Potapow ze stopniem generał-majora posiadał w hierarchii urzędniczej niższą 4 klasę.

⁵ Отдел Рукописей Российской Государственной Библиотеки (dalej: ОР РГБ), ф. 325, картон 3, ед. хран. 6, к. 34.

Kaufman w Wilnie zabawiał krótko i już w połowie kwietnia 1865 r. stawiając się w Petersburgu oświadczył, że do żadnej ugody między Chruszczowem i Potapowem nie dojdzie. Tego samego dnia szef żandarmów Wasilij Dołgorukow telegraficznie wezwał Potapowa do stawienia się w Petersburgu, co też ten uczynił 17 kwietnia 1865 r. Meldując się u ministra spraw wewnętrznych Potapow potwierdził brak możliwości porozumienia się z Chruszczowem. Takim samym efektem zakończyły się prowadzone następnego dnia rozmowy Potapowa z carem (18.IV.1965), w których uczestniczył także naczelnik III Oddziału – W. Dołgorukow⁶. Brak zgody na ustępstwo przesądził o tym, że Potapow pozostał na stanowisku pomocnika wileńskiego generała-gubernatora tylko do czasu odwołania Murawjowa i znalezienia jego następcy⁷.

W myśl przysłowia: „gdzie się dwóch bije, tam trzeci korzysta”, beneficjentem konfliktu Potapowa z Chruszczowem okazał się Kaufman, któremu w maju 1865 r. powierzono urząd wileńskiego generała-gubernatora. W tej sytuacji Potapow, który zdążył jeszcze poinformować Wałujewa o pierwszych zamysłach Kaufmana⁸, opuścił Wilno i przez kolejne trzy lata, z polecenia cara, zajmował się sprawami Kozaków dońskich. W nowym miejscu służby – Nowoczerkasku, stolicy obwodu kozaków dońskich, pełnił urząd wojskowego atamana wojsk dońskich z prawami generała-gubernatora i naczelnika okręgu wojskowego.

Roczny pobyt Potapowa w Wilnie przyniósł owoce w chwili, gdy na początku 1868 r. doszło na szczeblach władz centralnych oraz na najwyższych stanowiskach administracji państwowej do licznych rotacji i przetasowań. Spadek zaufania do rządów następcy Kaufmana – generała-gubernatora Eduarda Baranowa oraz nieudolność w zarządzaniu Krajem Północno-Zachodnim sprawiły, że w kręgach władz centralnych przypomniano sobie o byłym pomocniku do spraw cywilnych. Opuszczając Nowoczerkask Potapow ustąpił miejsca, nomen omen kolejnemu pomocnikowi wileńskiego generała-gubernatora do spraw cywilnych Michaiłowi Iwanowiczowi Czertkowowi⁹. Jak można mniemać dokonana zamiana była świadectwem administracyjnych, niekiedy utartych schematów obowiązujących w rosyjskiej biurokracji przy obsadzaniu ważnych stanowisk w administracji państwowej szczebla lokalnego. Zapewne zgodnie z tym schematem i wydeptaną przez Potapowa ścieżką I. Czertkow po opuszczeniu Nowoczerkaska także trafił na urząd generała-gubernatora, tym razem kijowskiego, zaś kolejny „wojskowy ataman” kozaków dońskich Nikołaj Iwanowicz Swiatopoł-Mirski opuszczając w 1899 r. stolicę obwodu dońskiego, przejął z kolei urząd wileńskiego generała-gubernatora.

⁶ П. А. Черевин, *Воспоминания (1863-1865)*, Кострома 1920, s. 69-73.

⁷ А. Валуев, *Дневник П. А. Валуева министра внутренних дел ...*, t. 2, s. 30-33.

⁸ Wałujew w swoim Dzienniku zanotował m.in.: „Potapow, który był u mnie na dniach przekazał mi wystarczająco długą i wystarczająco nieprzychylną notatkę o środkach, jakie stosuje się w Kraju Zachodnim. Widać z niej, że jest niezadowolony ze swojej sytuacji i z pierwszych poczynań Kaufmana, który między innymi przymierza się do zburzenia w Wilnie Ostrej Bramy. Oto jaką mamy rezerwę działaczy politycznych” А. Валуев, *Дневник П. А. Валуева министра внутренних дел ...*, t. 2, s. 45.

⁹ Д. Н. Шилов, Ю. А. Кузьмин, *Члены Государственного совета Российской империи. 1801-1906: Библиографический справочник*, Санкт Петербург 2007, s. 851-854.

Powrót Potapowa do Wilna wiosną 1868 r. rozpatrywać należy w kategoriach awansu urzędniczego. Przemawiały za tym ranga obejmowanego stanowiska, znacznie większe kompetencje oraz spore możliwości wpływania na politykę wewnętrzną Cesarstwa. Wzmocnienie pozycji Potapowa wynikało także z połączenia funkcji cywilnego zarządcy Kraju Północno-Zachodniego z urzędem naczelnego dowódcy Wileńskiego Okręgu Wojskowego. Potapow zrzucając noszony od listopada 1865 r. mundur atamana Wojsk Dońskich i obejmując nowe stanowisko mógł wreszcie po bezbarwnych rządach E. Baranowa pokusić się o wytyczenie zgodnego ze swoimi przekonaniem nowego kierunku w polityce wewnętrznej wileńskiego generała-gubernatora, na który to urząd był już przymierzany wiosną 1865 r. Niemniej jednak prawie trzyletnia zwłoka w przejęciu obowiązków zarządcy guberni litewsko-białoruskich, co nastąpiło 2/14 kwietnia 1868 r., nie ułatwiła zadania. Konieczna w ocenie Potapowa rewizja polityki, jak też modyfikacja kursu, które za sprawą Murawjowa i Kaufmana mocno już okrzepły, wymagały nie tylko okazania determinacji, ale i także przełamania wewnętrznego oporu.

Pewną przeszkodę w forsowaniu autorskich planów stanowiła dokonana w 1868 r. zmiana na urzędzie ministra spraw wewnętrznych. Ustąpienie Piotra Wału-jewa oznaczało z jednej strony utratę wsparcia ważnego w kręgach władz centralnych stronnika liberalnych przeobrażeń, zaś z drugiej strony wzrost znaczenia konkurencyjnych dla MSW ośrodków władzy. Wynikało to po części z postawy nowego ministra spraw wewnętrznych Aleksandra Jegorowicza Timaszewa (1818-1893) przeniesionego na to stanowisko z urzędu ministra poczty i telegrafów. Jakkolwiek Timaszew wykazywał spore zapędy do autorytaryzmu, to jednak do swoich obowiązków służbowych podchodził z dużym dystansem zrzucając gros spraw na barki podległych sobie dyrektorów poszczególnych departamentów¹⁰.

Pasywność Timaszewa sprzyjała wzmocnieniu pozycji Szefa Żandarmów i naczelnika III Oddziału Piotra A. Szuwałowa, nie bez kozery nazywanego „wiceimperatorem” lub „Piotrem IV”. Wpływy nowego faworyta cara ujawniły się już w momencie nominacji Timaszewa, którego Szuwałow zaliczał do grona swoich stronników. W grupie sprzymierzeńców Szuwałowa znalazł się także nowy minister sprawiedliwości hrabia Konstantin Iwanowicz Pahlen¹¹. Wiele wskazuje na to, że Szuwałow wraz z grupą swoich stronników przesądził także o nominacji Potapowa. W tej konfiguracji pozycja reakcyjnego obozu „rosyjskich patriotów” (bracia Milutinowie, minister dóbr państwowych Aleksander Zielonaj) straciła na sile, co przed wileńskim generałem-gubernatorem otwierało nowe możliwości.

Potapow obejmując urząd wileńskiego generała-gubernatora dużą rolę przywiązywał do pozyskania i otoczenia się odpowiednio zaufaną i oddaną sobie kadrami urzędniczą. Jeszcze przed przybyciem do Wilna sporządził odpowiedni wykaz osób, które należało mianować lub też zwolnić z zajmowanych stanowisk¹². Mając dobre

¹⁰ В.И. Федорченко, *Свита российских императоров*, кн. 1, Москва-Красноярск 2005, s. 333; В.П. Мещерский, *Мои воспоминания*, ч. 2, (1865-1881 гг.), Санкт Петербург 1898, s. 78.

¹¹ Zob. В.П. Мещерский, *Мои воспоминания ...*, s. 77.

¹² Отдел Рукописей Российской Национальной Библиотеки (dalej: ОР РНБ), ф. 856, ед. хран. 5, к. 260-261.

rozeznanie w składzie personalnym wyższej kadry urzędniczej oraz znając jej nastawienia i sympatie polityczne dość szybko wyrugował potencjalnych przeciwników, opowiadających się za utrzymaniem dotychczasowego kursu wytoczonego przez Murawjowa i Kaufmana¹³. Przy budowaniu z kolei nowych zależności urzędowych Potapow uwzględniał atut bliskiej znajomości, zażyłych relacji towarzyskich, powiązań rodzinnych i nieformalnych układów, które w jego ocenie gwarantowały skuteczność oraz stabilizację sprawowanego urzędu.

Szeroko zakrojone zmiany dokonane w obsadzie Kancelarii Wileńskiego Generała-Gubernatora, w wydziale wojskowym, sądowniczym, oświatowym, czy wreszcie na urzędach gubernatorów oczyściły przedpole do wytyczenia nowego kierunku polityki wewnętrznej, jak też otworzyły drogę do przeprowadzenia rozsad na niższych szczeblach administracji państwowej¹⁴.

Przyjęty przez Potapowa schemat wzmacniania i kompletowania podległego sobie składu administracji państwowej spotkał się zarówno w środowisku lokalnej, jak też centralnej administracji ze znacznym oporem¹⁵. W obronie starego systemu wystąpili także związani z obozem reakcji oraz sympatyzujący z ideami słowianofilskimi publicyści i działacze polityczni. Zamieszanie wokół polityki Potapowa stało się szczególnie głośne, gdy na łamach wpływowych i poczytnych pism rosyjskich: wydawanych przez Michaiła N. Katkowa „Moskiewskich Wiadomości”, redagowanego przez Andrieja A. Krajewskiego petersburskiego „Głosu”, czy wydawanej przez Iwana S. Aksakowa „Moskwy”, pojawiło się szereg korespondencji „Z Wilna”, w których piętnowano politykę lustracji, odchodzenie od wyznaczonego przez Murawjowa kierunku, a przy okazji nagłaśniano narastające niezadowolenie niektórych środowisk oraz informowano o konfliktach personalnych w środowisku urzędniczym Kraju Północno-Zachodniego¹⁶. Ta ostatnia kwestia stała się przedmiotem szczególnych dociekań w chwili, gdy na jaw wyszły narastające napięcia, przerodzone ostatecznie w otwarty konflikt, między Potapowem, a ściągniętym przez niego na urząd wileńskiego gubernatora kontradmirałem Iwanem Aleksiejewiczem Szestakowem¹⁷. W tym przypadku zbudowana na podstawach bliskich kontaktów, wieloletniej znajomości oraz przyjaźni zależność urzędnicza okazała się konstrukcją niezwykle kruchą i ostatecznie doprowadziła do tego, że wciągu krótkiego czasu spoufaleni ze sobą dygnitarze stali się wrogami. Źródłem konfliktu okazało się odmienne zapatrywanie na kwestię realizacji reformy chłopskiej, zaś iskrą zapalną głośny za sprawą doniesień prasowych „cyr-

¹³ „Московские Ведомости” 1868, nr 89, 90; *Адрес-Календар Виленского Генерал-Губернаторства на 1868 год*, сост. А. Сементовский, Санкт Петербург 1868, s. 8, 24.

¹⁴ Szerzej na temat polityki kadrowej Potapowa zob. S. Wiech, *Polityka kadrowa wileńskich generałów-gubernatorów w latach 60-tych XIX wieku*, w: *Dzieje biurokracji*, t. 7, red. T. Bykowa, A. Górak, J. Legieć, Lublin 2018, 235-240.

¹⁵ Por. В.П. Мещерский, *Мои воспоминания ...*, s. 111-112.

¹⁶ Zob. ХЗ, *Из Вильны*, „Московские Ведомости” 1869, nr 31, 59; ГАРФ, ф. 109, 4 экспедиция, оп. 209, 1869 г., д. 98, к. 1-2, 4, 7-10; ОР РГБ, ф. 120, картон 26, ед. хр. 3, к. 13, 14.

¹⁷ O nominacji kontradmirała Iwana A. Szestakowa na urząd wileńskiego gubernatora przesądziła przyjaźń z Potapowem zawarta w czasach, gdy Potapow pełnił stanowisko atamana Okręgu Wojsk Dońskich, zaś podległy mu Szestakow urząd naczelnika Taganrogu. ОР РНБ, ф. 856, ед. хр. 5, к. 258.; В.П. Мещерский, *Мои воспоминания, ...*, s. 105-106.

kularz Potapowa”¹⁸. Ponieważ konflikt Potapowa z podległym sobie gubernatorem wileńskim wpisywał się w nurt walki z wewnętrzną opozycją, jak też toczącego na szczeblach władz centralnych sporu o kierunek i charakter przeobrażeń ustrojowo-politycznych Ziem Zabraných, stąd też warto poświęcić mu nieco więcej uwagi.

Jak już wcześniej wspomniano Potapow dystansował się od kursu forsowanego przez Murawjowa, dlatego też po objęciu urzędu wileńskiego generała-gubernatora postulował odejście od polityki represji, wymierzonej głównie przeciwko polskiemu ziemiaństwu, jak też odpolitycznienie wcielanej w życie rękami pośredników pokoju, reformy włościańskiej. Liberalizację kursu zamierzał osiągnąć poprzez zniesienie podatku kontrybucyjnego oraz wprowadzenie nowych regulacji normujących stosunki społeczno-ekonomiczne między wsią a dworem. Już w lipcu 1868 r., nawiązując częściowo do podjętej przez Baranowa i wspieranej także przez Wałujewa inicjatywy zmiany prawa serwitutowego¹⁹, przedstawił MSW nowy projekt oddzielenia gruntów wiejskich od dworskich, zniesienia serwitutów, likwidacji szachownicy gruntów oraz określenia w trybie administracyjnym powinności chłopskich wynikających z aktów wykupnych²⁰. Ważnym uzupełnieniem złożonego projektu były dołączone do niego aneksy, z których wynikało, że wprowadzone przez Murawjowa i Kaufmana rozporządzenia dotyczące kwestii chłopskich były nieprawne, gdyż ignorowały wyższego rzędu akty normatywne. Za najbardziej jaskrawe przykłady okólników naruszających prawo Potapow uznał wydane przez Murawjowa i Kaufmana rozporządzenia dotyczące: przydzielania gruntów bezrolnym chłopom kosztem ziem dworskich, przedłużenia staroobrzędowcom umów dzierżawnych na niezmienionych warunkach, przedłużenia do 1870 r. prawa pobierania przez chłopów opafu w lasach będących własnością dworu nawet po okresie wykupienia nadziałów ziemi, obniżenia rozmiarów wykupu, dokonanej przez Murawjowa i Kaufmana w guberni mińskiej i kowieńskiej rewizji zatwierdzonych już aktów wykupnych oraz wielu innych spraw²¹.

W aneksach wskazywano również na to, że działalność instytucji pośredników pokoju, z chwilą usunięcia z nich przedstawicieli miejscowego ziemiaństwa, została wypaczona, a to poprzez zideologizowanie aparatu urzędniczego skoncentrowanego w swojej aktywności głównie na kwestiach rusyfikacji Kraju Północno-Zachodniego. Potwierdzeniem tej tezy były m.in. załączone w aneksie okólniki Murawjowa i Kaufmana skutkujące nieprawidłowościami w aktach wykupnych, dokonaniem przez pośredników pokoju niewłaściwej wyceny nabywanych przez chłopów gruntów itp. Wymienione nieprawidłowości zdaniem Potapowa wymagały naprawy, tj. rozpoczę-

¹⁸ В.П. Мещерский, *Мои воспоминания, ...*, s. 111.

¹⁹ Российский Государственный Исторический Архив (dalej: РГИА), ф. 908, оп. 1, д. 195, к. 3-4; ГАРФ, ф. 722, оп. 1, д. 93, к. 10; А.В. Полонский, *Отношение царского правительства к вопросу о пастбищных сервитутах в Белоруссии*, „Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1961 г.” Рига 1963, s. 458-459; А. Валугев, *Дневник П.А. Валугева министра внутренних дел ...*, t. 2, s. 215, 216. Zob. też S. Wiech, *Depolonizacja Ziem Zabraných (1864-1914). Концепcje – механизму decyzyjne – realizacja*, t. 1, *Litwa i Białoruś. Od Murawjowa do Baranowa (1864-1868)*, Kielce 2018, s. 153-154.

²⁰ Zob.: С.М. Самбук, *Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века*, Минск 1980, s. 139-143; В.А. Твардовская, *Идеология пореформенного самодержавия (М.Н.Катков и его издания)*, Москва 1978, s. 44-45; А.В. Полонский, *Отношение царского правительства ...*, s. 458-459.

²¹ ОР РНБ, ф. 16, ед. хр. 46, к. 12-13, 17-53.

cia prac od nowa oraz wprowadzenia odpowiednich korekt w dalszym etapie realizacji reformy uwłaszczeniowej²².

Przygotowany przez wileńskiego generała-gubernatora projekt zmian trafił na biurko ministra spraw wewnętrznych A. Timaszewa, który następnie wniósł go pod obrady Głównego Komitetu do spraw Urządzenia Stanu Wiejskiego (Главный комитет об устройстве сельского состояния)²³. Zgłoszone korekty jeszcze przed rozpoczęciem dyskusji stały się przedmiotem wstępnych analiz i krytycznych uwag. Pojawiły się one ze strony cara Aleksandra II, który wyraził swoje niezadowolenie z pomysłów wileńskiego generała-gubernatora. Wytykał mu, że ten zajmuje się nie swoimi sprawami i podważa działalność swoich poprzedników, którą przecież monarcha osobiście wspierał i akceptował²⁴.

Projekt Potapowa w sposób naturalny pobudził i skonsolidował reakcyjną opozycję, jak też luźno powiązanych ze sobą przedstawicieli obozu słowianofilów. Pierwszemu ugrupowaniu przewodził minister dóbr państwowych Aleksander Zielonoi oraz wspierający go minister finansów Michaił Reutern (Rejtern), zaś wyrazicielem obozu słowianofilów był m.in. Iwan Aksakow oraz redaktor „Moskiewskich Wiadomości” Michaił Katkow. Wspomniani ministrowie występując w obronie rozporządzeń Murawjowa i Kaufmana doszukiwali się w nich troski o poprawienie bytu i losu chłopca rosyjskiego. Dodatkowo uznawali za niemożliwą rewizję i zmianę dokonanych nadziałów ziemi, wydanych rozporządzeń czy też obranego kierunku, wskazując m.in. na problemy prawne i finansowe w realizacji projektu Potapowa²⁵. Wciągnięty siłą rzeczy do sporu Kaufman, choć przebywał już w Taszkencie i zajmował się sprawami Turkiestanu²⁶, przesłał do Komitetu dwa raporty wyjaśniające prowadzoną w latach 1863-1866 w Kraju Północno-Zachodnim politykę władz rosyjskich wobec kwestii włościańskiej i polemizujące z tezami Potapowa²⁷. Poruszony wreszcie pomysłami wileńskiego generała-gubernatora wpływowy redaktor „Moskiewskich Wiadomości” M. Katkow, zainicjował publikację cyklu artykułów atakujących wielkorządcę Kraju Północno-Zachodniego²⁸.

²² Ibidem, k. 34-53, 59-61.

²³ Główny Komitet do spraw Urządzenia Stanu Wiejskiego działający pod bezpośrednim nadzorem Aleksandra II został utworzony 3 marca 1861 r. równocześnie z zamknięciem podobnego komitetu przygotowującego reformę włościańską w Rosji. Komitet, któremu przewodniczył w. ks. Konstanty Nikołajewicz, posiadał kompetencje prawodawcze i wykonawcze. Polegały one na rozpatrywaniu projektów praw stanowiących uzupełnienie do ukazu uwłaszczeniowego, nadzorowaniu realizacji wcielanych w życie reform, wyjaśnianie pojawiających się nieporozumień, rozpatrywania skarg, jak też przygotowaniu własnych aktów normatywnych. Komitet został zamknięty w 1882 r. Zob. В. Г. Чернуха, *Из истории государственных учреждений: Главный комитет об устройстве сельского состояния. 1861-1882 годы*, „Вспомогательные исторические дисциплины” 1982, вып. 13, s. 223-249.

²⁴ ОР РГБ, ф. 120, картон 26, ед. хр. 2, к. 21.

²⁵ ГАРФ, ф. 722, оп. 1, д. 96, к. 3; РГИА, ф. 1181, оп. 1, т. XV, д. 61а, к. 238-239; С.М. Самбук, *Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века*, Минск 1980, s. 141-142.

²⁶ W lipcu 1867 r. Kaufman po opuszczeniu Wilna został mianowany na urząd dowódcy Turkiestańskiego Okręgu Wojskowego. Przyczynił się między innymi do zdobycia Samarkandy (1868), stłumienia Chiwy (1873) i podbicia chanatu Kokandy (1875).

²⁷ РГИА, ф. 1181, оп. 1, т. 15, д. 61а, к. 329-333; ОР РГБ, ф. 120, картон 22, к. 28; ОР РНБ, ф. 287, ед. хр. 62, к. 2-3.

²⁸ Zob.: „Московские Ведомости” 1868, nr 266, 267, 269, 270, 271, 278; 1869, nr 6, 8, 27, 28, 38, 41, 56, 60.

Kolejne głosy sprzeciwu wobec pomysłów Potapowa wyszły ze strony II Oddziału Własnej Jego Cesarskiej Mości Kancelarii, który zajmując się sprawami kodyfikacyjnymi z urzędu musiał wyrazić swoje stanowisko wobec zgłoszonych propozycji zmian prawnych. Krytyka z tej strony była tym łatwiejsza, że Aleksander Nikołajewicz Popow, któremu kierownik II Oddziału książę Sergiej Nikołajewicz Urusow zlecił przygotowanie opinii, zaprosił do współpracy, m.in. za namową M. Katkowa, Nikołaja A. Zubkowa – urzędnika odpowiedzialnego za kwestie włościańskie, którego Potapow, jako jednego z pierwszych wypędził z Wilna. Sympatyzujący ze słowianofilami A. Popow, jak też noszący osobiste urazy N. Zubkow, dający już wyraz swojemu niezadowoleniu i krytycznemu nastawieniu na łamach „Moskiewskich Wiadomości”²⁹, byli jedynymi co do oceny projektu Potapowa³⁰.

Wszystkie przesłanki, to jest konsolidacja sił niechętnych Potapowowi, jak też wysunięte argumenty, zapowiadały totalną krytykę projektu i niechybną kompromitację wileńskiego generała-gubernatora. Częściowo potwierdziły to cztery dyskusje, jakie nad projektem Potapowa przeprowadzono w Głównym Komitecie 1, 8, 22 marca oraz 5 kwietnia 1869 r. Sam Potapow, jak też minister spraw wewnętrznych czując napór próbowali zdystansować się od założeń projektu wskazując, że jego głównym pomysłodawcą i rzecznikiem był poprzednik Timaszewa – Piotr Wałujew. Timaszew skarżył się ponadto na niewłaściwe oddziaływanie rosyjskiej publicystyki, która – jego zdaniem, zajmując stroniczne stanowisko, jak też włączając się do dyskusji zastrzeżonej dla władz centralnych, zdążyła całą ideę projektu przedstawić w jak najgorszym świetle³¹.

Członkowie komitetu po dyskusji ostatecznie oddalili zaproponowaną przez Potapowa rewizję oraz korektę reformy włościańskiej. Odstępując od dyskusji nad „nieprawymi” okólnikami Murawjowa i Kaufmana oraz negując potrzebę wprowadzenia zmian usankcjonowano panujący porządek³². Opowiadając się za utrzymaniem kierunku przeobrażeń ustrojowych na wsi komitet uznał, że przyznanych chłopom nadziałów nie można poddawać rewizji, zaś w przypadku jawnego naruszenia prawa generał-gubernator może te sprawy zgłaszać do Głównego Komitetu w celu rozstrzygnięcia sporu. W kwestii likwidacji szlachowicy gruntów, jak też zniesienia prawa serwitutowego komitet wyraził opinię, że powinny one zostać utrzymane. Ich zniesienie dopuszczano jedynie za obopólną zgodą i to pod warunkiem wypłacenia włościanom odpowiedniego odszkodowania. Uzgodniono także, że proces ten powinien dokonywać się według ściśle określonych reguł, dlatego też wileńskiemu generałowi-gubernatorowi zlecono przygotowanie zasad wynagrodzeń dla chłopów za znoszone prawa serwitutowe. Końcowe rezolucje komitetu oznaczające status quo w kwestii włościańskiej zyskały akceptację cara 26 marca/7 kwietnia 1869 r. w postaci oficjalnego ukazu³³.

²⁹ Н.А. Зубков, *Несколько слов о поземельном устройстве крестьян в северо-западных губерниях*, „Московские Ведомости” 1869, nr 32.

³⁰ А.А. Комзолова, *Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ*, Москва 2005, s. 179.

³¹ ГАРФ, ф. 722, оп. 1, д. 96, к. 15, 18, 21; ОР РГБ, ф. 120, картон 26, ед. хр. 3, к. 16.

³² РГИА, ф. 1181, оп. 1, т. 15, д. 61а, к. 379.

³³ П.А. Зайончковский, *Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г.*, Москва 1958, s. 385-386.

Wydawać by się mogło, że podjęte przez komitet decyzje oznaczające porażkę Potapowa zamykały sprawę, gdyby nie determinacja wileńskiego generała-gubernatora. Ponieważ komitet postanowił uchylić się od oceny „nieprawnych” okólników Murawjowa i Kaufmana, dlatego też Potapow podtrzymując swoje opinie w tej sprawie wyjawiał 10/22 kwietnia 1869 r. Aleksandrowi II, że w celu uporządkowania regulacji prawnych zmuszony jest uchylić lub też zmienić niektóre administracyjne rozporządzenia swoich poprzedników. Dodawał przy tym, że całe zamieszanie wokół reformy włościańskiej jest efektem braku konsekwencji władz, niezgodnej z prawem realizacji reformy przez lokalne instytucje państwowe oraz bezpodstawnych plotek i fermentu wywołanych publikacjami prasy rosyjskiej, w tym szczególnie „Moskiewskich Wiadomości”³⁴.

Okazją do osłabienia postanowień ukazu z 26 marca/7 kwietnia 1869 r. stały wyjaśnienia, jakich domagał się od MSW Potapow w sprawie niektórych rozporządzeń dotyczących kwestii serwitutów. Z otrzymanej 30 maja/ 11 czerwca 1869 r. odpowiedzi wynikało, że zdaniem MSW, z zgodnie z wytycznymi ukazu z 26 marca/7 kwietnia, pośrednicy pokoju po ostatecznym zatwierdzeniu aktów wykupnych nie powinni już przyjmować skarg i rozstrzygać jakichkolwiek sporów zainteresowanych stron, gdyż akty wykupne są ostatecznym dokumentem sankcjonującym chłopski stan posiadania³⁵. Potapow wykładnię MSW umiejętnie rozszerzył dowodząc, że pośrednicy pokoju nie mogą w ogóle sporządzać jakichkolwiek uzupełniających aktów dotyczących sporów o korzystanie z serwitutów i granice nadziałów. Interpretując w tym duchu otrzymane z MSW wyjaśnienia Potapow opracował i ogłosił 29 sierpnia/ 10 września 1869 r. nowy okólnik, ma mocy którego ograniczono rolę i uprawnienia pośredników pokoju w realizacji reformy włościańskiej. Treść okólnika w tej postaci opublikowano na łamach „Wileńskich Wiadomości”³⁶ – będącego prasowym organem urzędu generała-gubernatora, a następnie przesłano do wykonania m.in. wileńskiemu gubernatorowi I. Szestakowowi.

Jakkolwiek Szestakow obejmując posadę w Wilnie należał do grona przyjaciół Potapowa i nawet częściowo podzielał jego poglądy w sprawach reorganizacji guberni litewsko-białoruskich, to jednak dość szybko w kwestiach społecznych stał się zwolennikiem murawjowowskiej koncepcji i realizacji reformy włościańskiej³⁷. Rozbieżność zdań nieuchronnie zapowiadała ostry konflikt z Potapowem, a to choćby z tej racji, że kontradmirał nie znosił sytuacji gdy narzucano mu niezgodną ze swoim przekonaniem wolę, zaś z powodu swojego trudnego charakteru i bezkompromisowości wielokrotnie popadał już w przeszłości w konflikt z przełożonymi. Takim był między innymi głośny spór z ministrem sił morskich Nikołajem Fiodorowiczem Krabbe, zakończony ostatecznie dymisją Szestakowa ze stanowiska zastępcy dowódcy portu kronsztadskiego i ośmioletnią rozłąką z marynarką wojenną. Zapewne mając w pamięci ten zatarg car Aleksander II jeszcze przed nominacją Szestakowa do Wilna ostrzegwał

³⁴ ОР РНБ, ф. 16, ед. хр. 46, к. 1-7; ОР РГБ, ф. 120, картон 26, ед. хр. 3, к. 16.

³⁵ „Московские Ведомости” 1869, nr 206.

³⁶ „Виленский Вестник” 1869, nr 108.

³⁷ Zob. ОР РН, ф. 856, ед. хр. 5, к. 371, 391-394..

Potapowa, że wybiera sobie pomocnika szczególnie konfliktowego, intryganta, z którym „nie dojdzie do ładu” (не уживется)³⁸. Przewaga cara okazała się prorocza, gdyż Szestakow z powodu cyrkularza Potapowa niemal wciągu jednego dnia stał się jego zagorzałym przeciwnikiem³⁹.

Sprzeciw Szestakowa w uznaniu okólnika Potapowa za zgodny z literą prawa nabral rozgłosu, gdy oliwy do ognia dolały opublikowane w tym czasie na łamach „Moskiewskich Wiadomości” korespondencje z Wilna. Jednoznacznie wskazywano w nich na niezgodność okólnika Potapowa z przepisami ukazu carskiego z 26 marca/7 kwietnia 1869 r.⁴⁰ Katkow, aby udowodnić łamanie przez wileńskiego generała-gubernatora założeń ukazu, zdecydował się w swojej gazecie zamieścić cały tekst wyjaśnień MSW z 30 maja/11 czerwca⁴¹, które Potapow przyjął za podstawę wydania okólnika. Przy okazji wyjaśniło się, że Timaszew przesłał Potapowowi wyjaśnienia MSW podpisane nie czytając ich, co wywołało kolejne zamieszanie na szczeblach władz centralnych⁴².

Główny Komitet odpowiedzialny za realizację reformy uwłaszczeniowej na zaistniałą sytuację zareagował wydaniem rozporządzenia, które miało zwiększyć kontrolę instytucjami odpowiedzialnymi za realizację reformy. Rozporządzeniem tym zobowiązywano gubernialne urzędy do spraw włościańskich do publikowania swoich decyzji oraz do przesyłania ich do Komitetu⁴³. W niezręcznej sytuacji znalazł się także minister dóbr państwowych A. Zielonoi – formalnie odpowiedzialny za realizację reformy. „Skandal litewski” rozlał się także na kolejne wydziały i ministerstwa⁴⁴. W tej sytuacji musiał zareagować wpływowy P. Szuwałow, który postanowił do składanego carowi raportu dołączyć egzemplarz „Moskiewskich Wiadomości”⁴⁵ z podkreślonymi akapitami, w których M. Katkow krytykował działalność wileńskiego generała-gubernatora oraz Głównego Komitetu. W ręce Aleksandra II trafiły także „Wiadomości Wileńskie” z opublikowanym okólnikiem Potapowa⁴⁶. Nie pozostawało nic innego, jak jeszcze raz zwołać posiedzenie Głównego Komitetu i ściągnąć do Petersburga głównego sprawcę zamieszania. Pilne wzywanie do Petersburga, o czym świadczyły przykłady Murawjowa i Kaufmana, nie wróżyło nic dobrego. Co niektórzy z obozu przeciwników Potapowa wróżyli nawet, że nie będzie mu już dane wrócić do Wilna⁴⁷.

Na początku listopada 1869 r. wileński generał-gubernator stawiał się w Petersburgu i po kilku dniach tłumaczył się na forum Komitetu (9 XI), że wydany okólnik jest częściowo pomyłką w rozumieniu ukazu, ale ta pomyłka z kolei wynika z niejas-

³⁸ ОР РНБ, ф. 856, дд. хр. 5, к. 271-272.

³⁹ В.П. Мещерский, *Мои воспоминания...*, s. 110.

⁴⁰ „Московские Ведомости” 1869, nr 199.

⁴¹ Ibidem, nr 206.

⁴² Zob. П.А. Валуев, *Дневник П.А. Валуева министра внутренних...*, t. 2, s. 272.

⁴³ А.А. Комзолова, *Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ*, Москва 2005, s. 183.

⁴⁴ Рог. ГАРФ, ф. 722, оп. 1, д. 97, к. 20;

⁴⁵ Московские Ведомости” 1869, nr 215.

⁴⁶ ГАРФ, ф. 109, оп. 3, д. 2077, к. 2-6.

⁴⁷ ОР РГБ, ф. 126, ед. хр. 6, к. 6; ф. 120, картон 22, к. 65, 68; картон 26э ед. хр. 3, к. 37.

nej redakcji samego ukazu z 26 marca/7 kwietnia⁴⁸. Połowa członków komitetu (P. Szuwałow, A. Timaszew, S. Urusow i K. Pahlen) podzieliła ten pogląd twierdząc dodatkowo, że Komitet nie powinien ingerować w okólnik wydany przez Potapowa, którego nie można pośadzać o próbę podważenia ukazu carskiego. Obrońcy Potapowa podzieleni także jego poglądy w sprawie ograniczenia pośrednikom pokoju prawa zmiany treści aktów wykupnych. Druga połowa komitetu (przewodniczący w. ks. Konstanty Nikołajewicz, A. Zielonoi, K. Czewkin i M. Rejtern) zajęła odmienne stanowisko⁴⁹. Równowaga sił przy obopólnej chęci wygaszenia „skandalu litewskiego” doprowadziła ostatecznie do zawarcia kompromisu. Polegał on na potwierdzeniu przez Komitet niejasności zapisu ukazu carskiego, ale zarazem odstąpieniu od próby jego preredagowania. Poczynania Potapowa zostały zatem częściowo usprawiedliwione, a jego cyrkularz uznano za efekt redakcyjnej pomyłki, która wkradła się do ukazu⁵⁰.

Aby sprawę całkowicie zamknąć należało jeszcze ugasić pożar wywołany przez zaangażowaną w spór prasę rosyjską. To zadanie przypadło ministrowi spraw wewnętrznych oraz naczelnikowi III Oddziału. Zarówno Timaszew, jak i Szuwałow nagłośnienie sprawy wewnętrznego konfliktu oraz publiczną ocenę polityki w Kraju Północno-Zachodnim uznali za szkodliwe dla interesów państwa. Dali temu wyraz na posiedzeniu Rady Ministrów z 20 listopada/2 grudnia 1869 r. podkreślając, że „redakcja »Moskiewskich Wiadomości« prowadziła systematyczną i upartą agitację przeciwko wyższym przedstawicielom władz państwowych, którzy nie podzieleni poglądów redakcji na różne kwestie”⁵¹. Dodatkowo Szuwałow powtórzył swoje krytyczne opinie wobec „Moskiewskich Wiadomości” w swoim rocznym raporcie za 1869 r.⁵² Aleksander II zgodził się z tymi wnioskami, przypominając przy okazji, iż tylko jemu przynależne jest prawo oceny działalności generałów-gubernatorów i nikt inny nie powinien tego robić wobec osób obdarzonych zaufaniem monarchy.

W głos krytyki wsłuchał się petersburski urząd cenzury, który kilka miesięcy później uznając ton prasowych oskarżeń i formę krytyki poczynił Potapowa za niedopuszczalny akt osłabiania autorytetu jednego z najwyższych dostojników administracji państwowej zakazał w 1870 r. Katkowowi wypowiedzania się w sprawach polityki wewnętrznej dotyczącej Ziem Zabrzanych⁵³. Rozdrażniony całym zajściem Katkow, któremu na pewien czas zakneblowano usta z trudem przyjął wiadomość o utrzymaniu się na posadzie Potapowa oraz obdarzeniu go zaufaniem ze strony cara⁵⁴. Do takiego aktu doszło na grudniowej (1869) audiencji Potapowa u cara, w czasie której wileński generał-

⁴⁸ ГАРФ, ф. 722, оп. 1, д. 97, к. 27; ОР РГБ, ф. 120, картон 22, к. 68; П.А. Валуев, *Дневник П.А. Валуева министра внутренних ...*, т. 2, s. 273.

⁴⁹ РГИА, ф. 1181, оп. 1. т. 15, д. 171, к. 59-61, 75-77, 105-107; ГАРФ, ф. 722, оп. 1, д. 97. 33, 36; П.А. Валуев, *Дневник П.А. Валуева министра внутренних ...*, т. 2, s. 273, 275; ОР РГБ, ф. 120, картон 26, ед. хр. 3, к. 44.

⁵⁰ РГИА, ф. 1181, оп. 1. т. 15, д. 171, к. 134-137.

⁵¹ П.А. Валуев, *Дневник П.А. Валуева министра внутренних ...*, т. 2, s. 503; В.Г. Чернуха, *Правительственная политика в отношении печати. 60-70-е годы XIX века*, Ленинград 1989, s. 177-180.

⁵² ГАРФ, ф. 109, оп. 223, д. 34, к. 69-70.

⁵³ В.А. Твардовская, *Идеология пореформенного самодержавия (М.Н.Катков и его издания)*, Москва 1978, s. 44-45.

⁵⁴ С.М. Сухотин, *Из памятных тетрадей, „Русский Архив” 1894*, nr 5, s. 149.

-gubernator jeszcze raz wyjawiał skruczę za pomyłkę w zrozumieniu ukazu z 26 marca, car zaś okazał wolę wspierania jego osoby⁵⁵. Carską protekcję Potapow bezzwłocznie wykorzystał do zakończenia rotacji urzędniczych oraz odwołania z Wilna najbardziej wpływowych oponentów.

Analizując przebieg i zawirowania konfliktu Potapowa z wewnętrzną opozycją nie ulega wątpliwości, że wiszącą na włosku karierę Potapowa uratował wpływowy naczelnik III Oddziału, który w kluczowych momentach rozstrzygania sporu stanął po jego stronie oraz w odpowiednio korzystnym świetle przedstawiał Aleksandrowi II kulisy i charakter toczącego się sporu. Opowiadzenie się po stronie Potapowa przyczyniło się z kolei do pewnej rekonstrukcji obozu reakcyjnego. Do pozycji A. Zielonoja i D. Milutina wyraźnie zbliżył się brat cara, były namiestnik Królestwa Polskiego – w. ks. Konstantyn Nikołajewicz. Z pozycji przewodniczącego Głównego Komitetu do spraw Urządzenia Stanu Wiejskiego atakował na pomysły rewizji reformy włościańskiej w wydaniu wileńskiego generała-gubernatora. Być może zbliżenie stanowiska Konstantego z obozem Milutina i Zielonoja dokonało się za sprawą odejścia P. Wałujewa, który wielokrotnie wspierał osobę i poglądy wielkiego księcia. Częściowo potwierdzają to wspomnienia adiutanta wielkiego księcia – Aleksandra Aleksejewicza Kiriejewa⁵⁶, który przyznawał, że wielki książę Konstanty dokonał rewizji swoich poglądów w chwili, gdy rozstał się z ludźmi podobnie jak on myślącymi⁵⁷. Bez względu na przyczynę tych zmian obóz tzw. „ruskich patriotów” bynajmniej nie uległ osłabieniu. Utrzymanie Potapowa oraz chwilowe osłabienie aktywności Katkowa rekompensowano sobie dołączeniem wpływowej przeciwieśnej osoby, jakim był brat cara. Ten sympatyzując ongiś z liberalnym ugrupowaniem sfer rządowych stał się teraz propagatorem bardziej reakcyjnego kursu. Dał temu wyraz wyjawiając swoje stanowisko wobec kwestii depolonizacji Ziemi Zabraných. „Polaków – twierdził w. ks. Konstanty, należy wyrznać, ale uczynić to nie środkami materialnymi, lecz moralnymi. Należy doprowadzić do tego, aby wyjechali [z Kraju Zachodniego – S.W.], lecz nie wiem, jak to zrobić”⁵⁸. Odpowiedź na to pytanie zapewne mógł uzyskać wsłuchując się w poglądy i zbliżając do stanowisk A. Zielonoja, D. Milutina i N. Katkowa.

Tymczasem powracający z tarczą do Wilna Potapow miał wolną rękę, aby dokończyć rozpoczęty wysiłek na rzecz oczyszczenia swojego otoczenia z politycznych przeciwników, w tym także ostatnio aktywizujących się adwersarzy. Wsparcie cara i Szuwałowa dawało poczucie pewności, stąd też bez szczególnych ceremonii jeszcze w trakcie pobytu w Petersburgu wymusił dymisję z urzędu wileńskiego gubernatora Iwana A. Szestakowa. Nieprzychylny Potapowowi urzędnik MSW Władimir Mieszczerski odejście wileńskiego gubernatora skwitował stwierdzeniem: „Potapow okazał się całkowicie winnym, ale ze swojego stanowiska zleciał Szestakow”⁵⁹. Upokorzony i poniżony gubernator musiał zrzucić mundur i na kilka lat opuścił Rosję⁶⁰. Jego miejsce zajął Jegor

⁵⁵ ОР РГБ, ф. 126, ед. хр. 6, к. 7; ф. 120, картон 22, к. 67-68.

⁵⁶ Zob. S. Wiech, J. Legieć, *Królestwo Polskie i jego mieszkańcy w świetle rosyjskich wspomnień, pamiętników, relacji i dzienników. Zbiór bibliograficzny*, Kielce 2015, s. 95-96.

⁵⁷ ОР РГБ, ф. 126, ед. хр. 4а, к. 38-39.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ В.П. Мещерский, *Мои воспоминания...*, s. 110.

⁶⁰ В.И. Федорченко, *Свита российских императоров*, кн. 2, Москва-Красноярск 2005, s. 428; А.

Pawłowicz Stielbin-Kamienski, który w przeciwieństwie do Szestakowa miał bardziej ugodowy charakter i dzięki swojej spolegliwości potrafił przez kilkanaście lat utrzymać się na stanowisku wileńskiego gubernatora mimo, że w tym czasie trzykrotnie zmieniali się wielkorządcy guberni litewskich⁶¹.

Potapow odstąpił natomiast od wydalenia równie źle dobranego współpracownika, jakim okazał się gubernator kowieński Michał A. Oboleński. Ten otwarcie ciążył ku słowianofilom i kategorycznie sprzeciwiał się zniesieniu podatku kontrybucyjnego, niemniej jednak na swoim stanowisku czuł się bardziej bezpiecznym, a to z powodu szwagrostwa z Potapowem. Więzy rodzinne tym razem nieco stępiły ostrze ideologicznego sporu.

Znacznie groźniejszą postać przybrał konflikt i spór Potapowa z nowym kuratorem Wileńskiego Okręgu Naukowego Pompejem Batuszkowem. Od samego początku Batuszkow starał się skupić wokół siebie jak największe grono zwolenników twardego kursu⁶², krytykował liberalizm wileńskiego generała-gubernatora, jego uległość wobec polskich wpływów, szczególnie kobiet i ogólnie zarzucał Potapowowi działalność na szkodę rosyjskich interesów⁶³. Na gruncie wileńskim mógł czynić to w miarę swobodnie, gdyż miał tu swojego stronnika w osobie Szestakowa.

Nasilający się konflikt kuratora z generałem-gubernatorem zaostrzył się, gdy z polecenia Batuszkowa do kościołów przypisanych gimnazjom zaczęto wprowadzać w miejsce polskiego języka nabożeństw język rosyjski⁶⁴. Potapow ośmielony dokonaniem co dopiero wzmocnieniem swojej pozycji w Petersburgu podjął skuteczne starania wydalenia swojego adwersarza i ostatecznie doprowadził do tego, że kurator wileński niemal równoległe z Szestakowem, zmuszony został późną jesienią 1869 r. do opuszczenia swojego stanowiska⁶⁵.

Dymisja Szestakowa i Batuszkowa – dwóch największych i najbardziej wpływowych oponentów, jak też srogie upomnienie redaktora „Moskiewskich Wiadomości” Katkowa, a wszystko to dokonane za wiedzą i zgodą cara, przesądziły o wyniku batalii Potapowa z wewnętrzną opozycją. Mimo wręczonej dymisji wileński kurator podjął jeszcze jedną próbę odwrócenia losu w nadziei, że uda mu się winę za powstały konflikt zepchnąć na Potapowa. W liście z 9/21 listopada 1869 r. skierowanym do cara Aleksandra II wraz z dołączoną kopią listu Katkowa, stanowczo sprzeciwił się pogłosce, propagowanej zapewne przez Potapowa, że wraz z Katkowem oraz Szestakowem „knuli intrygę” przeciwko wileńskiemu generałowi-gubernatorowi⁶⁶.

Гене, *Виленские воспоминания*, „Русская Старина” 1914, nr 6, s. 582.

⁶¹ LVIA, f. 381, ap. 25, d. 1482, k. 5; *Памятная книжка виленской губернии на 1876 год*, Вильна 1875, s. 13; *Памятная книжка виленской губернии на 1880 год*, Вильна 1879, s. 3.

⁶² В.П. Мешерский, *Мои воспоминания ...*, s. 110-111.

⁶³ ГАРФ, ф. 990, оп. 1, д. 133, к. 13; Wiech S., *Epoka reakcji i „pieriedyszki”*. *Wileńscy generałowie-gubernatorzy wobec problemu polskiej własności ziemskiej w latach 1864-1884*, „Kwartalnik Historyczny” 2008, t. 115, nr 2 s. 65.

⁶⁴ ГАРФ, ф. 677, оп. 1, д. 895, к. 327.

⁶⁵ E. Aleksandravičius i A. Kalukauskas błędnie podają, że P. Batuszkow był kuratorem w latach 1867-1872, a dymisja z urzędu nastąpiła w 1872 r. Zob. E. Aleksandravičius, A. Kalukauskas, *Pod władzą carów. Litwa w XIX wieku*, Kraków 2003, s. 99.

⁶⁶ ГАРФ, ф. 678, оп. 1, д. 669, к. 1-9.

Batiuszkow zwracając się do cara wyznał, że obejmując „urząd w kraju, w którym ludność od zawsze była wroga Rosji”, szybko doszedł do przekonania, że „całe zło kraju wynika z jego struktury społecznej i wyznaniowej”, dlatego też za główny cel swojego urzędowania obrał sobie „skończenie z polonizmem szkolnych placówek Wileńskiego Okręgu Naukowego oraz wprowadzenie do kościołów w miejsce języka polskiego język rosyjski”. Definiując swój program Batiuszkow ze zdziwieniem przyznał, że stał się powodem rozgniewania cara oraz obiektem fałszywych pomówień, jakoby knując przeciwko Potapowowi utrzymywał kontakty z redaktorem „Moskiewskich Wiadomości”. Odrzucał też oskarżenia, że był osobą, która zdawała Katkowowi relacje o sprawach szkolnych oraz postępie reformy włościańskiej. Nie czuł się także winnym w rozdrażnieniu Polaków oraz opublikowaniu na łamach moskiewskiej gazety okólnika wileńskiego generała-gubernatora. W ogóle wypierał się tego, że pałał nienawiścią do miejscowej administracji państwowej. W ostatnim fragmencie listu dodawał, że mimo tych nieporozumień z pokorą przyjmuje decyzję cara o dymisji, mimo że okazany gniew cara, jest zapewne efektem przykrych dotyczących jego kontaktów, które, jak wyrażał nadzieję, zostaną rozwiane po zapoznaniu się monarchy z treścią dołączonego listu Katkowa⁶⁷.

W załączonym liście Katkowa, który o dziwo wyraził zgodę na upublicznienie przez Batiuszkowa jego treści – co może świadczyć o uzgodnionej wcześniej linii obrony, redaktor „Moskiewskich Wiadomości” wyrażał ubolewanie, że tak zasłużony dla sprawy narodowej oraz „tak gorliwie służący Jego Cesarskiej Mości” działacz państwowy, zmuszony został do opuszczenia kraju, w którym nadal toczy się walka o zabezpieczenie podstawowych interesów Rosji.

Katkow informował równocześnie Batiuszkowa, że zna powody utraty zaufania cara do jego osoby oraz treść plotek szerzonych w petersburskich sferach rządowych, o jakoby znalezionych w redakcji „Moskiewskich Wiadomości” dowodach kompromitujących kuratora. Uznając za kłamliwe wszelkie zarzuty o swoim współdziałaniu w nagonce na wileńskiego generała-gubernatora Katkow wyjaśniał, że nigdy nie miał okazji poznać osobiście ani też kontaktować się z kontradmirałem Szestakowem, a sprawy włościańskie dotyczące guberni zachodnich poznał na długo przed objęciem przez niego urzędu wileńskiego gubernatora. Twierdził także, że upublicznione w gazecie moskiewskiej wiadomości na temat okólników przekazanych pośrednikom pokoju czerpał z artykułów zamieszczanych na łamach „Wileńskich Wiadomości Gubernialnych”. Dowodził przy tym, że „cyrkularze władz administracyjnych do spraw włościańskich nie nosiły znamion tajemnicy kancelaryjnej”, zaś ich treść znana była powszechnie, nawet poza granicami kraju. Odrzucał też jego zdaniem fałszywe doniesienia o swoich kontaktach z Szestakowem, ujawnionych przez gazetę „Wiesti”, która, jak twierdził, „jest organem osób znajdujących się w bliskich kontaktach z szefem Żandarmów oraz wileńskim generałem-gubernatorem”⁶⁸.

Katkow odpierając zarzuty dotyczące swojej znajomości z Szestakowem przyznawał się natomiast do bliskich kontaktów z Batiuszkowem oraz do otrzymywania od niego różnych informacji na temat spraw szkolnych w Wileńskim Okręgu Naukowym, w tym

⁶⁷ Ibidem, k. 1-3.

⁶⁸ Ibidem, k. 4-9.

także postępów rusyfikacji katolików, o których pisano na łamach „Wileńskich Wiadomości”. Wyjaśniał przy okazji, że długoletnia przyjaźń, przyjazdy Batiuszkowa do Moskwy oraz towarzyskie spotkania kuratora z redaktorem „Moskiewskich Wiadomości”, nie miały żadnego związku z ujawnieniem treści „cyrkularza Potapowa” oraz publikacją w moskiewskiej gazecie artykułów dotyczących spraw Kraju Północno-Zachodniego. Broniąc siebie i Batiuszkowa pisał: „Czyż jestem zadżumiony, albo katorżnikiem, żeby zwykłą znajomość ze mną poczytywać za kompromitację ludzi szanowanych i zasłużonych, [...] czy rozmowa na temat sytuacji kwestii włościańskiej w wileńskim generał-gubernatorstwie i wyrażona w sposób otwarty opinia w tej kwestii mogą być uznane za naganne i przestępcze?”⁶⁹ Swoją list do Batiuszkowa kończył zmiennym wyznaniem, że ostatnie wydarzenia zrujnowały mu zdrowie, pozbawiły sił w walce piórem o prawdę oraz zniesławily dobre imię i wszystko to zapewne spowoduje, że zmuszony zostanie do porzucenia działalności publicystycznej oraz przekazania redakcji pisma w inne ręce⁷⁰. Jak się wkrótce okazało żadnej z tych obietnic i zapowiedzi nie spełnił, zaś cały wywód bardziej przypominał rodzaj szantażu lub próbę wywarcia odpowiedniej presji na wybrany w osobie cara czytelniku.

Podjęte przez wileńskiego kuratora oraz redaktora „Moskiewskich Wiadomości” starania odparcia ataków nie przyniosły jednak oczekiwanych rezultatów. Cara nie zadowolily złożone wyjaśnienia, Katkow został na jakiś czas wyciszony, zaś Batiuszkow bezpowrotnie opuścił Wilno. Za Batiuszkowem podążyli ostatni jego stronnicy i dotychczasowi pomocnicy. Do wyjazdu z Wilna zmuszony został pomocnik kuratora Iwan Jakowlewicz Szulgin⁷¹ oraz okręgowi inspektorzy Nikołaj Nikołajewicz Nowikow⁷² (Kowno) oraz Gugo Ernestowicz Trautfetter⁷³. Nowym kuratorem Wileńskiego Okręgu Naukowego został Nikołaj Aleksandrowicz Siergijewskij⁷⁴. Wraz z tymi zmianami w sposób

⁶⁹ Ibidem, k. 7.

⁷⁰ Ibidem, k. 9.

⁷¹ I.J. Szulgin (1815-1871) absolwent Uniwersytetu Kijowskiego, nauczyciel gimnazjum w Winnicy a następnie w Kamieńcu Podolskim. Tu w miejscowym katolickim seminarium duchownym wykładał historię Rosji. Od 1855 r. zajmował stanowisko kierownika kancelarii kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego, a następnie dyrektorem szkół w Pińsku (1860), Mozyrach (1862), Kownie (1863). W 1868 r. został powołany przez Batiuszkowa na urząd pomocnika kuratora. W 1871 r. opuścił Wilno. Zmarł w drodze do Moskwy. „Виленский Вестник” 1871, nr 53; „Московские Ведомости” 1871, nr 96.

⁷² N.N. Nowikow (187-1898), absolwent Uniwersytetu Moskiewskiego. Pracę w Kraju Północno-Zachodnim podjął w 1864 r., za namową Iwana S. Aksakowa. Ówczesny kurator Iwan P. Kornilow przekazał mu urząd okręgowego inspektora szkół ludowych w guberni kowieńskiej. Był autorem zatwierdzonego przez Murawjowa projektu otwierania szkół ludowych na koszt włościan oraz jednym z pomysłodawców wprowadzenia cyrylicy do alfabetu litewskiego. Przesyłał wiele korespondencji do „Moskiewskich Wiadomości”. Na początku 1870 r. opuścił Wilno. ГАРФ, ф. 678, оп. 1, д. 632, к. 5-6; РГАЛИ, ф. 46, оп. 1, д. 557, к. 6; ОР РНБ, ф. 523 (Новиков Н.Н.), ед. хр. 853, к. 3; [Корнилов И.П.], Н.Н. Новиков. (Некролог.) Виленский календарь на 1899 г., Вильна, 1898, s. 347-348; П.И. Баргенов, Воспоминания, „Российский Архив”, т. 1. Москва 1994, s. 37, 62, 76, 90, 91; М. Долбилов, Русский край, чужая вера. Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II, Москва 2010, s. 735-740.

⁷³ ГАРФ, ф. 677, оп. 1, д. 703, к. 5-8; ф. 678, оп. 1, д. 632, к. 1-7.

⁷⁴ Nikołaj A. Siergijewskij (1831-1900) prze 30 lat pełnił urząd kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego (1869-1899). Zob. В. В. Сергеевкова, О. И. Ершова, М. А. Гулюк, Е. И. Шараева, Виленский

symboliczny dokonała się wymiana „murawjowskich działaczy”⁷⁵, choć zapoczątkowana przez Potapowa nowa „era pieriedyszki” wcale nie oznaczała rewizji, a tym bardziej odwrótu od dokonanych już na Litwie przeobrażeń społeczno-politycznych⁷⁶.

REFERENCES

Sources:

Gosudarstvennyj Arhiv Rossijskoj Federacii

f. 109, 4 jekspedycja, op. 209, 1869 g., d. 98.

f. 109, op. 3, d. 2077.

f. 109, op. 223, d. 34.

f. 677, op. 1, d. 703, 895

f. 678, op. 1, d. 632, 669

f. 722, op. 1, d. 93, 96, 97, 133, 1156.

Rossijskij Gosudarstvennyj Arhiv Literatury i Iskustva, f. 46, op. 1, d. 557.

Rossijskij Gosudarstvennyj Istoricheskij Arhiv

f. 908, op. 1, d. 195.

f. 1181, op. 1, t. 15, d. 61a, 171.

Otdel Rukopisej Rossijskoj Gosudarstvennoj Biblioteki

f. 325, karton 3, ed. hran. 6.

f. 120, karton 22

f. 120, karton 26, ed. hr. 2, 3.

f. 126, ed. hr. 4a.

f. 126, ed. hr. 6.

Otdel Rukopisej Rossijskoj Nacional'noj Biblioteki

f. 16, ed. hr. 46.

f. 120, karton 22; karton 26je ed. hr. 3.

f. 126, ed. hr. 6.

f. 287, ed. hr. 62.

f. 523 (Novikov N.N.), ed. hr. 853.

f. 856, ed. hr. 5. *Lietuvos Valstybes Istorijos Arkhivas*, f. 381, ap. 25, d. 1482, k. 5;

[Kornilov I.P.], N.N. Novikov. (*Nekrolog.*), *Vilenskij kalendar'* na 1899 g., Vil'na, 1898.

„*Vilenskij Vestnik*” 1871, nr 53;

„*Vilenskij Vestnik*” 1869, nr 108.

„*Moskovskie Vedomosti*” 1868, nr 89, 90, 266, 267, 269, 270, 271, 278; 1869, nr 6, 8, 27, 28, 38, 41, 56, 60, 199, 206, 215; 1871, nr 96.

Adres-Kalendar Vilenskogo General-Gubernatorstva na 1868 god, sost. A. Sementovskij, Sankt Peterburg 1868, s. 8, 24.

Pamjatnaja knizhka vilenskoj gubernii na 1876 god, Vil'na 1875.

Pamjatnaja knizhka vilenskoj gubernii na 1880 god, Vil'na 1879.

учебный округ: политика российского правительства в области образования (вторая половина XIX – начало XX в.), „Российские и славянские исследования”, вып. 3, Минск 2008, s. 57-75; М. Долбилов, *Русский край, чужая вера. ...*, s. 735.

⁷⁵ В.П. Мещерский, *Мои воспоминания ...*, s. 111-112.

⁷⁶ Szerzej na ten temat zob.: S. Wiech, *Epoka reakcji i „pieriedyszki” ...*, s. 53-98.

- XZ, *Iz Vil'ny*, „Moskovskie Vedomosti” 1869, nr 31, 59;
- Bartenev P.I., *Vospominanija*, „Rossijskij Arhiv”, t. 1. Moskwa 1994.
- Cherevin P.A., *Vospominanija (1863-1865)*, Kostroma 1920.
- Gene A., *Vilenskie vospominanija*, „Russkaja Ctarina” 1914, nr 6, s. 582.
- Meshherskij V.P., *Moi vospominanija*, ch. 2, (1865-1881 gg.), Sankt Peterburg 1898.
- Suhotin S.M., *Iz pamjatnyh tetradej*, „Russkij Arhiv” 1894, nr 5.
- Valuev P.A., *Dnevnik P.A. Valueva ministra vnutrennih del. 1861-1864 gg.*, t. 1-2, red. P.A. Zajonchkovskij, Moskwa 1961.
- Zubkov N.A., *Neskol'ko slov o pozemel'nom ustrojstve krest'jan v severo-zapadnyh gubernijah*, „Moskovskie Vedomosti” 1869, nr 32.
- Studies:**
- Aleksandravičius E., Kalukauskas A., *Pod władzą carów. Litwa w XIX wieku*, Kraków 2003.
- Chernuha V. G., *Iz istorii gosudarstvennyh uchrezhdenij: Glavnyj komitet ob ustrojstve sel'skogo sostojanija. 1861-1882 gody*, „Vspomogatel'nye istoricheskie discipliny” 1982, vyp. 13, s. 223-249.
- Chernuha V.G., *Pravitel'stoennaja politika v otnoshenii pečati. 60-70-e gody XIX veka*, Leningrad 1989, s. 177-180.
- Dolbilov M., *Russkij kraj, chuzhaja vera. Jetnokonfessional'naja politika imperii v Litve i Belorussii pri Aleksandre II*, Moskwa 2010.
- Fedorchenko V.I., *Svita rossijskich imperatorov*, kn. 1, Moskwa-Krasnojarsk 2005.
- Komzolova A.A., *Politika samodержavija v Severo-Zapadnom krae v jepohu Velikih reform*, Moskva 2005.
- Polonskij A.V., *Otnoshenie carskogo pravitel'stva k voprosu o pastbishnyh servitutih v Belorussii*, „Ezhegodnik po agrarnoj istorii Vostochnoj Evropy za 1961 g.” Riga 1963.
- Sambuk S.M., *Politika carizma v Belorussii vo vtoroj polovine XIX veka*, Minsk 1980.
- Sergeenkova V. V., Ershova O. I., Guljuk M. A., Sharaeva E. I., *Vilenskij uchebnyj okrug: politika rossijskogo pravitel'stva v oblasti obrazovanija (vtoraja polovina XIX – nachalo HH v.)*, „Rossijskie i slavjanskie issledovanija”, vyp. 3, Minsk 2008, s. 57-75.
- Shilov D. N., Kuz'min Ju. A., *Chleny Gosudarstvennogo soveta Rossijskoj imperii. 1801-1906: Biobibliograficheskij spravocchnik*, Sankt Peterburg 2007.
- Tvardovskaja V.A., *Ideologija poreformennogo samodержavija (M.N.Katkov i ego izdanija)*, Moskva 1978.
- Wiech S., *Depolonizacja Ziem Zabrzanych (1864-1914). Koncepcje – mechanizmy decyzyjne – realizacja*, t. 1, Litwa i Białoruś. *Od Murawjowa do Baranowa (1864-1868)*, Kielce 2018.
- Wiech S., *Epoka reakcji i „pieriedyszki”*. *Wileńscy generałowie-gubernatorzy wobec problemu polskiej własności ziemskiej w latach 1864-1884*, „Kwartalnik Historyczny” 2008, t. 115, nr 2.
- Wiech S., Legieć J., *Królestwo Polskie i jego mieszkańcy w świetle rosyjskich wspomnień, pamiętników, relacji i dzienników. Zbiór bibliograficzny*, Kielce 2015.
- Wiech S., *Polityka kadrowa wileńskich generałów-gubernatorów w latach 60-tych XIX wieku*, [w:] *Dzieje biurokracji*, t. 7, red. T. Bykowska, A. Górak, J. Legieć, Lublin 2018, s. 235-240.
- Zajonchkovskij P.A., *Provedenie v zhizn' krest'janskoj reformy 1861 g.*, Moskwa 1958.